

DE FAMILIE DOORSNEE TEGEN HET LICHT

INAUGURELE REDE, UITGESPROKEN DOOR FRANS VAN POPPEL

ANDERHALVE EEUW VERANDERINGEN IN DE NEDERLANDSE FAMILIESTRUCTUUR

Universiteit Utrecht

De familie Doorsnee tegen het licht
Anderhalve eeuw veranderingen in de
Nederlandse familiestructuur

Rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
bijzonder hoogleraar 'Verwantschapsdemografie' aan de
Universiteit Utrecht op 25 januari 2012 door

Frans van Poppel

Colofon

Uitgave:

Universiteit Utrecht / Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut
Maart 2012

Foto omslag: Kees Rutten

Druk:

Ando

Mercuriusweg 37
2516 AW Den Haag

ISBN 978-90-393-5761-3

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier.

Inhoudsopgave

De familie Doorsnee tegen het licht. Anderhalve eeuw veranderingen in de Nederlandse familiestructuur	1
Familieverhalen en de geschiedenis van gezinnen en het verwantschapsnetwerk	1
Demografische veranderingen 1850-2010.....	2
De Familie Doorsnee als doorsnee familie	4
Kinderen in ‘complete’ gezinnen	6
...en in andere gezinsvormen.....	6
Grootouders: effecten van sterftekansen en generatieafstand	8
Kinderen en grootouders	11
Leefden kinderen met hun grootouders samen?	13
Gezinsvorm en sterfte van kinderen	14
Conclusies.....	16
Dankwoord	18
Literatuur	21

De familie Doorsnee tegen het licht. Anderhalve eeuw veranderingen in de Nederlandse familiestructuur

Familieverhalen en de geschiedenis van gezinnen en het verwantschapsnetwerk

Voor wetenschappers die zich bezig houden met de historische ontwikkeling van de familie in Nederland is er in het afgelopen decennium een belangrijke bron van informatie en geduchte concurrentie bijgekomen, de familiegeschiedenis, een verhaal gericht op de geschiedenis van een of meer generaties van de familie van de auteur (Ratering Arntz, 2007). De zoektocht naar het verleden van de eigen familie is in Nederland een bloeiende business geworden. Boeken als *Het pauperparadijs* van Suzanna Jansen, of *Het zwijgen van Maria Zachea* van Judith Koелеmeijer gaan als warme broodjes over de toonbank. Steeds meer Nederlanders vertrouwen het verhaal van hun eigen familie aan het papier toe. Ze duiken in archieven, interviewen familieleden die ze soms al heel lang niet meer hebben gezien en kunnen voor advies over hoe dat aan te pakken terecht bij adviesboeken als *Hoe schrijf je familiegeschiedenis?* en stoomcursussen *Hoe schrijf je een familiegeschiedenis*.¹ ‘Wie wil oom Wims en tante Toos’ verhaal nou lezen? kopte de Volkskrant maar door die vraag laten de schrijvers zich niet ontmoedigen. (“Stoomcursus ‘Hoe schrijf je een familiegeschiedenis? Wie wil oom Wims en tante Toos’ verhaal nou lezen?,” 2011). Ze kunnen zich daarbij gesteund voelen door de positieve reacties die deze familiegeschiedenissen bij wetenschappers losmaken. Ze zijn ‘een onuitputtelijke bron van gegevens voor pedagogisch onderzoek’ genoemd (Levering, 2003) en materiaal waarbij ‘historici van de toekomst hun vingers (zullen) aflikken’.²

De enorme populariteit van de familiegeschiedenissen hangt, zo is gesuggereerd, samen met het feit dat lezers in een gefragmenteerde samenleving naar herkenbare ‘waargebeurde’ verhalen zoeken waarmee zij zich kunnen identificeren (Ratering Arntz, 2007). Veel familiegeschiedenissen zijn geschreven vanuit het idee dat de familie in kwestie bijzonder is, of simpelweg omdat een bepaald familielid een dagboek of een fraaie collectie brieven heeft achtergelaten. Familiegeschiedenissen zijn ‘de ideale ingang om het verleden een menselijk gezicht te geven’, maken de wereld van het verleden herkenbaar ‘doordat de nadruk ligt op het doen en laten van individuen’ (Gietman, 2004).

Deze verbijzondering van de geschiedenis vormt volgens sommige historici een tegenwicht voor een historische en sociale wetenschap die op generalisering van ervaringen en toetsing van theorieën is gericht (Stokvis, 2007). Een geschiedenis waarin niet het bijzondere van de ene familie centraal staat, waarin niet het kleine venster op het verleden van één familie geopend wordt maar de nadruk gelegd wordt op de wederwaardigheden van de doorsnee familie, de ‘modale familie’, gaat tegen de tijdgeest in. Toch is het belangrijk om de grote lijnen van de ontwikkeling van families weer eens voor het voetlicht te brengen, te laten zien

¹ Zoals Marijke Hilhorst *Hoe schrijf je familiegeschiedenis?* (Uitgeverij Augustus, 2009) en Tanny Dobbelaar *Familieverhalen. De kunst van het schrijven over je naasten*. (Ambo/Anthos, 2011). In oktober 2011 organiseerde het Centraal Bureau voor Genealogie met Uitgeverij Atlas een stoomcursus *Hoe schrijf je een familiegeschiedenis* waarvoor meer dan tachtig belangstellenden zich inschreven en een nieuwe cursus is voor 2012 gepland.

² Jan Blokker op de achterflap van *Maria Zachea*.

wat gezinnen, huishoudens en families delen en welke veranderingen ze allen ondergaan (meer hierover in Klep, Hoetink en Emons, 2005). Ook als we inzichtelijk willen maken wat de consequenties van die veranderingen zijn geweest voor de leden van de gezinnen en voor de samenleving als geheel zullen we de stap van de individuele gevallen naar de grote getallen moeten zetten.

Onze ideeën over hoe families en verwantschap er in het verleden uitzagen spelen bewust of onbewust mee in ons oordeel over hedendaagse ontwikkelingen in families en gezinnen. Het is daarom belangrijk die denkbeelden tegen het licht te houden en ze waar nodig te corrigeren. Daarbij richt ik me op de veranderingen die gedurende de laatste anderhalve eeuw zijn opgetreden in twee componenten van het familienetwerk: het kerngezin en het generatienetwerk en ik kijk in het bijzonder naar wat die veranderingen hebben betekend voor de positie van het kind.

In mijn leeropdracht staat de relatie tussen demografische ontwikkelingen en verwantschap centraal en ik richt me daarom op de kwestie welke gevolgen demografische veranderingen hebben gehad voor deze twee onderdelen van het verwantschapsnetwerk. Verwantschap betreft al die relaties tussen mensen die tot stand komen via bloedbanden (inclusief adopties) of het huwelijk (inclusief samenwonen) (Finch, 1989, 113-114). Per definitie bepalen demografische processen zoals huwelijk en relatievorming, de voortbrenging van kinderen en sterfte daardoor in belangrijke mate hoe gezinnen, families en het verwantschapsnetwerk eruit zien en hoe ze in de tijd veranderen. Die veranderingen bekijk ik voornamelijk voor de periode vanaf 1850 tot heden. Die ruime tijdshorizon biedt de kans om de effecten in beeld te brengen van de fundamentele demografische veranderingen die Nederland – en andere landen in Europa – hebben ondergaan zowel in de periode 1870-1920 (de eerste demografische transitie) als in de jaren 1960-1980 (de tweede demografische transitie) (Van de Kaa, 1987). Ver teruggaan in de tijd is echter ook nodig omdat de veranderingen in het verwantschapsnetwerk tot stand komen door processen die een lange adem hebben en zich over meerdere generaties uitstrekken.

Demografische veranderingen 1850-2010

Ik kan de enorme schaal van de demografische veranderingen tussen 1850 en 2010 het beste illustreren met enkel kerngetallen. Deze zijn vermeld in *tabel 1*.

De levensverwachting van een pasgeboren jongetje lag in 1850 op 38,3 jaar, van een meisje op 40,4 jaar; momenteel zijn die cijfers 78,8 en 82,7 jaar, meer dan het dubbele van de cijfers van 1850. In 1850 bracht een vrouw gemiddeld 4,9 kinderen ter wereld, nu nog maar 1,80, ongeveer een derde van wat het was. Van die kinderen werd in 1850 4,7 procent buiten een huwelijkse relatie voortgebracht, nu is 41 procent van de ouders van de kinderen niet getrouwd. In 1850 werden er in heel Nederland 67 echtscheidingen uitgesproken, dat is 1,4 per 10.000 echtparen; in 2010 waren dat er 89 per 10.000 echtparen.³ Men kan zich aan de hand van deze cijfers de *globale* implicaties van deze ontwikkelingen voor de omvang en samenstelling van kerngezin en verwantschapsnetwerk, voor de aanwezigheid van

³ Gegevens afkomstig uit Statline en Van Poppel (Van Poppel, 1992, 2001).

Tabel 1. Demografische indicatoren voor Nederland, 1850-2010

1850	Gemiddelde levensduur (jaren)	2010
38	Mannen	79
40	Vrouwen	83
4,9	Gemiddeld kindertal	1,8
5	Kinderen buiten huwelijk (%)	41
1	Echtscheiding (per 10.000 paren)	89

partners, ouders, kinderen, grootouders, ooms en tantes wel voorstellen maar meer dan dat is niet mogelijk. Tijdreeksen van demografische cijfers zijn voor een inzicht in de precieze consequenties van ontwikkelingen niet voldoende. Gezinnen en verwantschapsnetwerken komen tot stand onder invloed van een specifieke combinatie van voortdurend in de tijd veranderende demografische processen. Soms zijn die processen afhankelijk van elkaar: hoe hoger het kindertal in een gezin, des te hoger over het algemeen de sterftekans van de kinderen uit dat gezin. Soms spelen zich tegelijkertijd processen af die tegengestelde effecten hebben: minder huwelijken worden door overlijden ontbonden maar echtscheidingen nemen toe. Demografische statistieken geven vooral gemiddelden weer maar geven vaak geen uitsluitsel over de grote variatie in gedrag (Murphy, 2011; Ruggles, 1993; Smith, 1987 en Smith en Oepen, 1993). Andere, meer gedetailleerde informatie is dus nodig. Die zal ik presenteren voor een drietal terreinen, die ik heb gekozen omdat over de historische ontwikkeling ervan misverstanden en onzekerheden bestaan maar ook omdat ze in het sociaalwetenschappelijk onderzoek een prominente plaats innemen. Ook valt er goed het nut mee te demonstreren van allerlei nieuwe historische en eigentijdse databestanden.

Allereerst ga ik in op de positie van wat ik voor deze gelegenheid de familie Doorsnee noem, het stabiele, weinig complexe gezin van ouders en kinderen dat we associëren met de jaren vijftig. Wat was de status van deze gezinsvorm in de afgelopen anderhalve eeuw? Hoe dominant was ze? Zijn demografische ontwikkelingen oorzaak van de teloorgang van dat type gezin, zoals sommigen suggereren?

In een tweede stap voeg ik een generatie toe en bespreek ik de veranderende positie van grootouders in het verwantschapssysteem. Wat voor effect had de hoge sterfte in het verleden op hun aanwezigheid? Hoe gebruikelijk was het dat kinderen opgroeiden met grootouders? Leefden kinderen ook feitelijk in een huishouden waarin zich ook grootouders bevonden?

Een derde thema waar ik kort bij wil stilstaan, betreft de vraag wat het voor kinderen in het verleden betekende om op te groeien met of zonder sleutelfiguren als vader en moeder. In familiegeschiedenissen zijn de persoonlijke ervaringen met die situaties regelmatig terug te

vinden. Ik kijk hier vooral naar wat het voor de levenskansen van kinderen betekende. Wat leert historisch onderzoek op basis van collectieve ervaringen ons op dit punt?

Mijn bespreking van deze thema's is vooral gebaseerd op de uitkomsten van onderzoek dat in het afgelopen decennium op basis van nieuwe databestanden heeft plaatsgevonden. Het grote voordeel van deze databestanden is dat ze niet zoals in het verleden gebruikelijk was op lokale maar op nationale schaal zijn verzameld en dat dit ook op consistente wijze is gebeurd.

De Familie Doorsnee als doorsnee familie

Voor veel oudere Nederlanders is de *Familie Doorsnee*, het door Annie M.G. Schmidt tot leven gewekte 'echt-Nederlandse gezin' uit de jaren vijftig, ook doorsnee familie, het prototype van het traditionele kerngezin: twee met elkaar gehuwde, en met elkaar gehuwd blijvende ouders en een beperkt aantal in het huwelijk geboren kinderen (Cherlin, 1992, 1-2, 6-30). Met die familie konden alle Nederlanders zich identificeren. Die identificatie ging zo ver dat toen een van de hoorspelfiguren zwanger raakte, de voor haar bestemde babysokjes en -truitjes met postzakken tegelijk bij de VARA werden bezorgd (Van der Zijl, 2002, 210-211).

Dit traditionele kerngezin is volgens sommige organisaties, politici, en wetenschappers echter aan het uitsterven en zij zien hierin de sleutel tot de ontwrichting van de Westerse samenleving (Fukuyama, 1999). Zo verspreidde in 2008 een Amerikaanse pro-family groep, the Family First Foundation, een documentaire getiteld *Demographic Winter: The Decline of the Human Family*, waarin de centrale stelling was dat 'wereldwijd gezinsverbanden worden verbroken op een schaal die zonder historisch precedent is' (SRB Documentary LLC, 2008). De oorzaak van deze ontwikkeling ziet men in de revolutie in de demografische verhoudingen vanaf het midden van de jaren zestig: ongehuwd samenwonen en het krijgen van kinderen buiten een huwelijksrelatie werden populair, echtscheidingen namen toe en na relatieontbinding werd in veel gevallen een nieuwe relatie aangegaan (Van de Kaa, 1987). Het resultaat is, zo was onlangs in de Volkskrant te lezen, dat 'De familie Doorsnee (is) ingeruild voor 'de familie Knots, waarin alle relatieverbanden mogelijk zijn'.⁴

Voor veel Europese landen zijn de consequenties van deze ontwikkeling vanaf de jaren zeventig gedocumenteerd (zie onder meer Andersson, 2002; Hernandez en Myers, 1993 en Heuveline en Timberlake, 2002). Vergeleken met de kinderen uit de familie Doorsnee leven de kinderen uit de jaren 1970 inderdaad in meer complexe situaties. Een in 1983 in de rubriek Achterwerk van de VPRO-gids opgenomen brief van de 12-jarige Saskia Lukacs uit Voorburg illustreert dat voortreffelijk. 'Tijdens de vredesdemonstratie op 29 oktober 1983 in Den Haag liep ik met mijn moeder en haar vriendin, die de 2^e ex-vrouw van haar ex-man tegenkwam. Trouwens, mijn moeder is de 3de vrouw van haar 2de ex-vriend. En het is nog allemaal echt waar ook!'

Verschillende historici en sociologen hebben er echter op gewezen dat het huidige zo instabiel en complex lijkende gezin overeenkomsten vertoont met het gezin uit het midden van de 19^e en de eerste decennia van de 20^e eeuw (Griffith, 1980; Hareven, 2000, 123-125

⁴ Volkskrant, 24 november 2011 naar aanleiding van de presentatie van de European Value Study in Tilburg.

en Therborn, 2007). Ze wijzen er daarbij op dat ook toen veel kinderen te maken kregen met de ontbinding van het huwelijk van hun ouders als gevolg van het overlijden van een van hen. Veel van de weduwnaars hertrouwden waardoor kinderen moesten samenleven met een stiefouder en stiefbroers of -zussen (Dupâquier, Helin, Laslett, Livi-Bacci en Sogner, 1981). Eenoudergezinnen waren ook in de 19^e eeuw niet ongebruikelijk: in de grote steden in Nederland werd tot zo'n tien procent van de kinderen ter wereld gebracht door ongehuwde moeders (Kok, 1991; Shorter, Knodel en Van de Walle, 1971). Resulteerde dat dan ook niet in grote aantallen instabiele en complexe gezinnen? En zo ja, zou dat dan niet betekenen dat de familie Doorsnee historisch gezien ook maar tijdelijk de toon heeft gezet? En wat kunnen we leren uit de ervaringen van kinderen in die gezinsvormen, situaties waarvoor hedendaagse sociologen termen als 'gezinsfragmentatie' en 'quasiverwanten' hebben gemunt (Beck, 1986 en Beck en Beck-Gernsheim, 1994).

Een nauwkeurig antwoord op die vragen was tot nu toe noch in Nederland, noch elders mogelijk omdat geen gegevens voorhanden waren waarmee men de gezinssituatie van kinderen in zowel de 19^e als de 20^e eeuw op een dergelijke gedetailleerde wijze kon beschrijven. Sinds kort kan dat echter wel door gebruik te maken van een combinatie van gegevens over het samenwonen van ouders en kinderen: een historische steekproef, een survey met retrospectieve vragen over de gezinssituatie en een nationaal registerbestand. Uit elk van deze bestanden valt af te leiden of kinderen nu of in het verleden met beide ouders opgroeiden, dan wel langdurig of kortstondig leefden in een eenoudergezin of met een stiefouder.⁵

De historische gegevens zijn verzameld in het kader van de *Historische Steekproef Nederlandse Bevolking* (HSN), een nationaal databestand met onder andere van dag tot dag bijgehouden informatie over de gezinssituatie van meer dan 20.000 kinderen die in de jaren 1850-1922 zijn geboren (Kok, Mandemakers en Bras, 2009 en Mandemakers, 2008). Uit honderden gemeentelijke bevolkingsregisters werd voor ieder kind op ieder moment vastgesteld met wie hij of zij samenwoonde.

De gezinssituatie van kinderen geboren na 1922 kon worden afgeleid uit de *Netherlands Kinship Panel Study* (NKPS) (Dykstra *et al.*, 2006). De NKPS is een onderzoek op basis van een steekproef onder 8.000 individuen in Nederlandse huishoudens geboren tussen 1923 en 1986. Ook uit deze bron kon de gezinssituatie van kinderen worden gereconstrueerd.

Voor kinderen geboren na 1985 kon informatie worden gebruikt afkomstig van het zogenaamde Sociaal Statistische Bestand (SSB), van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). De ruggengraat ervan wordt gevormd door de gemeentelijke bevolkingsregisters, de Gemeentelijke Basisadministratie persoonsgegevens (GBA). Gegevens zijn beschikbaar over die geboortegeneraties die na september 2001 de 15-jarige leeftijd bereikten. Alle drie databestanden stellen ons in staat antwoord te geven op de vraag met wie kinderen tot hun 15^e levensjaar samenwoonden en wat de leeftijd, rol en graad van verwantschap ten opzichte van het kind van die personen was. Om de veranderingen in de tijd weer te geven

---

⁵ De analyses zijn verricht in nauwe samenwerking met Ruben van Gaalen en Niels Schenk.

onderscheiden we acht geboortegeneraties, die ieder min of meer model staan voor een specifieke demografische situatie.

Kinderen in ‘complete’ gezinnen

Allereerst stelden we vast welke kinderen op ieder moment tussen de geboorte en leeftijd 15 nog met hun biologische vader of moeder samenleefden; dat kon gaan om de man met wie de moeder van het gezin getrouwd was maar ook om een niet-gehuwde relatie. We duiden deze situatie aan als een ‘complete’ gezin. In *figuur 1* presenteren we cijfers over de situatie op 15-jarige leeftijd van het kind. In alle geboortegeneraties leeft een overweldigende meerderheid van de kinderen in een compleet gezin maar wel blijken zich in de loop van de tijd sterke verschuivingen in dat percentage te hebben voorgedaan. In de oudste generatie leefde op 15-jarige leeftijd bijna 70 procent van de kinderen met beide ouders maar in het laatste decennium van de 19^e eeuw neemt het percentage kinderen dat in een dergelijk gezin opgroeit sterk toe. In de generaties geboren tussen 1900 en 1940 is het complete gezin de realiteit voor bijna 90 procent van de kinderen. Dat kwam doordat minder huwelijken werden ontbonden door de afname van de sterftekansen van volwassen mannen en vrouwen, en door de daling van het aantal kinderen dat buitenechtelijk ter wereld werd gebracht. Tegelijk was echtscheiding nog relatief ongebruikelijk. Het complete gezin verloor echter na circa twee generaties weer die unieke positie: voor kinderen die na 1965 zijn geboren werd het weer minder gebruikelijk dat men tot het 15^e jaar met beide biologische ouders opgroeide. Van de kinderen die na 1985 zijn geboren leefde op 15-jarige leeftijd nog maar 75 procent in een compleet gezin. Huwelijken en samenwoningrelaties worden nu immers veel vaker ontbonden en meer kinderen worden buiten een huwelijk of een samenwoningrelatie voortgebracht. Toch groeien tegenwoordig nog steeds meer kinderen in een volledig gezin op dan anderhalve eeuw geleden.

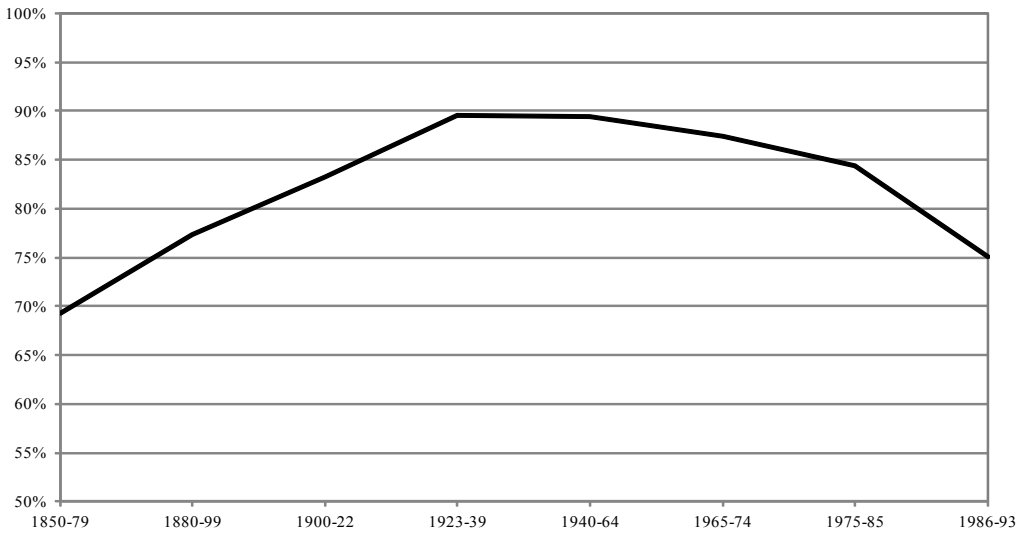
...en in andere gezinsvormen

In wat voor gezinssituatie leefden de kinderen die niet in een volledig gezin opgroeiden? Daarop geeft *figuur 2* een antwoord, opnieuw voor de situatie op 15-jarige leeftijd.

In het midden van de 19^e eeuw leefde ongeveer tien procent van de kinderen alleen met hun moeder. Voor een deel van de kinderen, kinderen van ongehuwde en niet huwende moeders, bestond die situatie al vanaf de geboorte. Voor een ander deel ging het om kinderen waarvan de vader overleed en de moeder niet hertrouwde. Tot de jaren 1960 nam dit soort eenoudergezinnen af maar als gevolg van het sterk stijgende aantal relatie- en huwelijksontbindingen, nu door scheiding in plaats van overlijden van de partner, komen ze nu weer vaker voor. In de jongste generatie leven zelfs meer kinderen alleen met hun moeder dan in het midden van de 19^e eeuw het geval was. Bedenk daarbij dat het anno 2012 nog steeds vooral vrouwen zijn die na scheiding de zorg voor de kinderen op zich nemen.

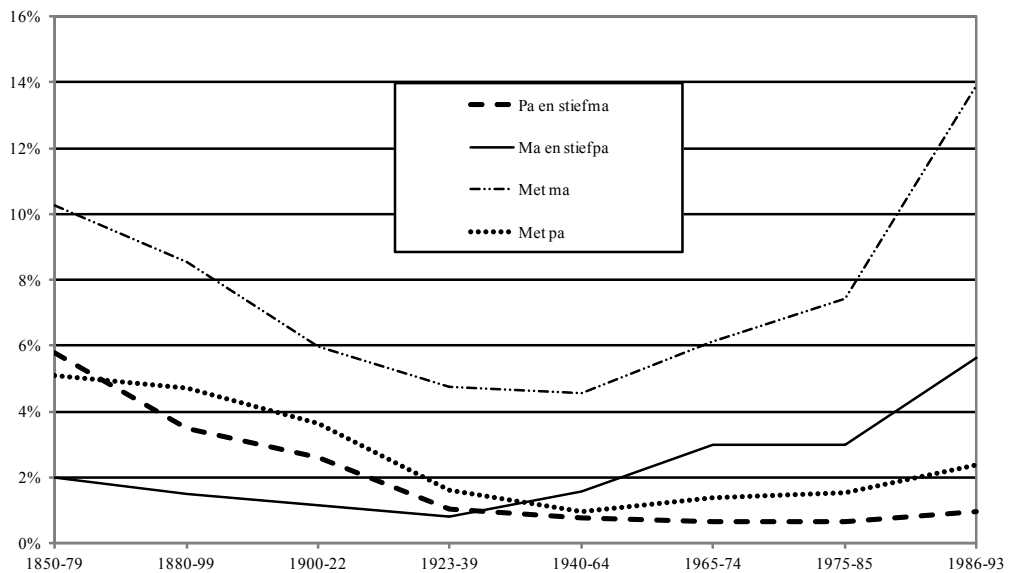
In de 19^e eeuw hertrouwden weduwen veel minder vaak dan weduwnaars (Van Poppel, 1995) en het gebeurde dan ook relatief zelden dat een kind met zijn moeder en een stiefvader opgroeide. In de jongste geboortegeneratie zit echter bijna zes procent van de kinderen in die situatie. Weduwnaars hertrouwden vaker, vaak al snel na het verlies van de partner:

Figuur 1. Percentage kinderen dat op leeftijd 15 samenwoont met beide biologische ouders, naar geboortegeneratie

Bron: HSN; NKPS; SSB.

Figuur 2. Percentage kinderen op leeftijd 15 in andere gezinsvormen, naar geboortegeneratie

Bron: HSN; NKPS; SSB.

Weduwenaarstranen drogen schielijk op, werd niet ten onrechte gezegd (Beelen en Van der Sijs, 2011). Het was dan ook in het verleden meer gangbaar dat vader en stiefmoeder voor een kind zorgden dan dat moeder en stiefvader dat deden: in het midden van de 19^e eeuw ging het om circa 6 procent van de 15-jarigen. De situatie nu ligt echter geheel anders.

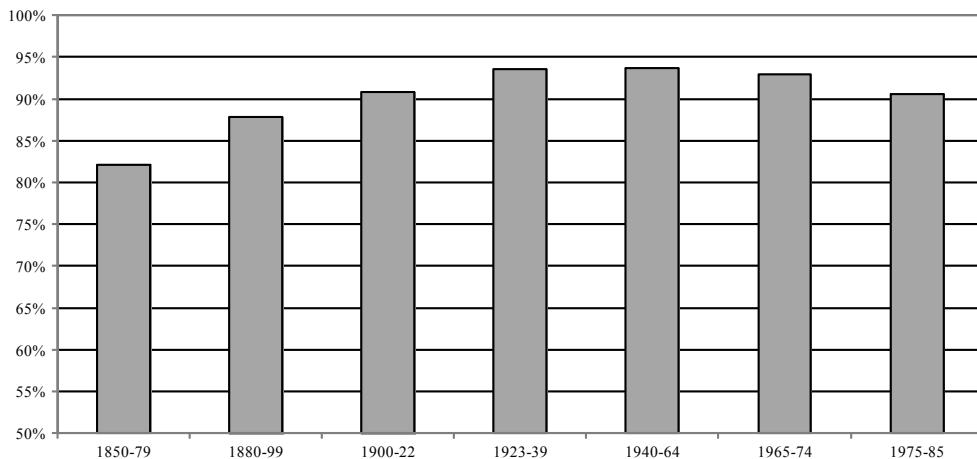
Een klein deel van de kinderen groeide in de 19^e eeuw alleen met hun vader op. In de loop van de tijd nam dat percentage af en hoewel het in recente generaties licht steeg gaat het nog steeds om een zeer klein deel van de 15-jarigen.

De gezinssituatie van kinderen gedurende hun eerste 15 levensjaren kan worden samengevat door te berekenen welk deel van hun leven zij in de verschillende typen van gezinnen hebben geleefd. Men zie hiervoor *figuur 3*. Ten opzichte van de geboortegeneratie 1850-79 is gedurende een lange periode sprake geweest van een toename van het deel van de kindertijd dat in een volledig gezin werd doorgebracht, tot uiteindelijk zo'n 90-95 procent. In de jongste generaties kwam daaraan een einde: kinderen die tussen 1975 en 1985 zijn geboren spendeerden een relatief even groot deel van hun kinderjaren met beide biologische ouders als kinderen geboren in het begin van de 20^e eeuw. Voor de na 1985 geboren kinderen valt dat percentage nog niet te berekenen.

Grootouders: effecten van sterftেকansen en generatieafstand

Een tweede thema dat ik wil bespreken betreft de positie van grootouders en vooral de wijzigingen in die positie als gevolg van anderhalve eeuw demografische verandering.

Figuur 3. Welk deel van levensjaren tussen geboorte en leeftijd 15 wordt doorgebracht in volledig gezin, naar geboortegeneratie

Bron: HSN; NKPS.

Enkele jaren geleden poneerde de evolutionair antropologen Caspari en Lee (2004; Rosenberg, 2004) de stelling dat grootouders al in het laat paleolithicum, de oudere steentijd, circa 30 duizend jaar geleden, hun opwachting maakten. Uit onderzoek aan fossielen die de laatste drie miljoen jaar van de menselijke evolutie representeerden trokken zij de conclusie dat in de genoemde periode sprake is geweest van een zeer sterke toename van het aantal mensen dat leeftijden bereikte waarop ze grootouder konden zijn. Aan het op het toneel verschijnen van grootouders verbonden zij grote consequenties voor de menselijke evolutie. Grootouders maakten de overdracht van informatie mogelijk tussen generaties en zij waren de drijvende kracht achter de ontwikkeling van nieuwe werktuigen, kunst en rituelen.

In veel studies over de opkomst en nieuwe rol van grootouders in de afgelopen decennia wordt opmerkelijk genoeg echter de opvatting verkondigd dat vóór de Tweede Wereldoorlog of in elk geval vóór 1900 grootouders maar zelden voorkwamen (Gourdon, 2001, 7-22). Het sterftheniveau was, zo meende men, zo hoog dat mannen en vrouwen slechts bij uitzondering een leeftijd konden bereiken waarop zij de geboorte van een kleinkind konden meemaken. Aan dit misverstand ligt het idee ten grondslag dat als de levensverwachting bij de geboorte rond de 40 jaar ligt mannen en vrouwen slechts zelden ouder dan 40 worden.

Aan de hand van Nederlandse gegevens is echter duidelijk te maken dat ook bij een lage levensverwachting een groot deel van de mannen en vrouwen een respectabele leeftijd kan bereiken. Uit *figuur 4* blijkt dat van de mannen en vrouwen geboren in de jaren vijftig van de 19^e eeuw meer dan 40 procent de 60-jarige leeftijd haalde; toch werd deze generatie gemiddeld maar 40,7 respectievelijk 42,6 jaar oud. Onder de rond 1880 geboren mannen en vrouwen, die een gemiddelde levensduur hadden van 45,0 respectievelijk 47,9 jaar was die leeftijd zelfs al voor de helft van de geborenen haalbaar.⁶

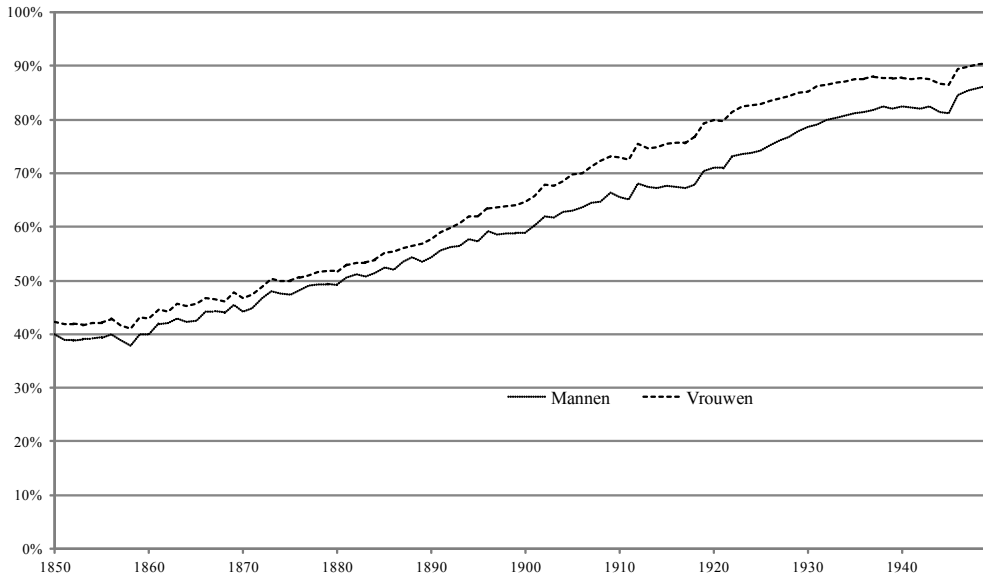
Maar niet alleen het sterfjepatroon bepaalt hoe vaak grootouderschap voorkomt. De leeftijd waarop mannen en vrouwen kinderen krijgen speelt eveneens een rol. Wanneer vrouwen hun eerste kind pas op hun 30^e krijgen en zij ook zelf pas ter wereld kwamen op het moment dat *hun moeder* 30 was moest de grootmoeder minstens 60 jaar oud worden om de geboorte van haar kleinkind mee te maken. Zouden beide vrouwen hun kind op hun 20^e hebben gekregen dan was al op 40-jarige leeftijd het grootmoederschap binnen bereik. Bij lage leeftijden bij de geboorte van het eerste kind, dat wil zeggen bij korte afstanden tussen generaties, is de kans op de gelijktijdige aanwezigheid van drie generaties dus groter (Ruggles, 2009).

In *figuur 5* is de ontwikkeling van de gemiddelde leeftijd van de moeder bij de geboorte van haar eerste kind in gestileerde vorm weergegeven (Van Gaalen en Van Poppel, 2007). De leeftijd bij geboorte van het eerste kind was in historische samenlevingen, waarin van uitstel van de geboorte van het eerste kind nauwelijks sprake was, vooral afhankelijk van de leeftijd bij huwelijk.

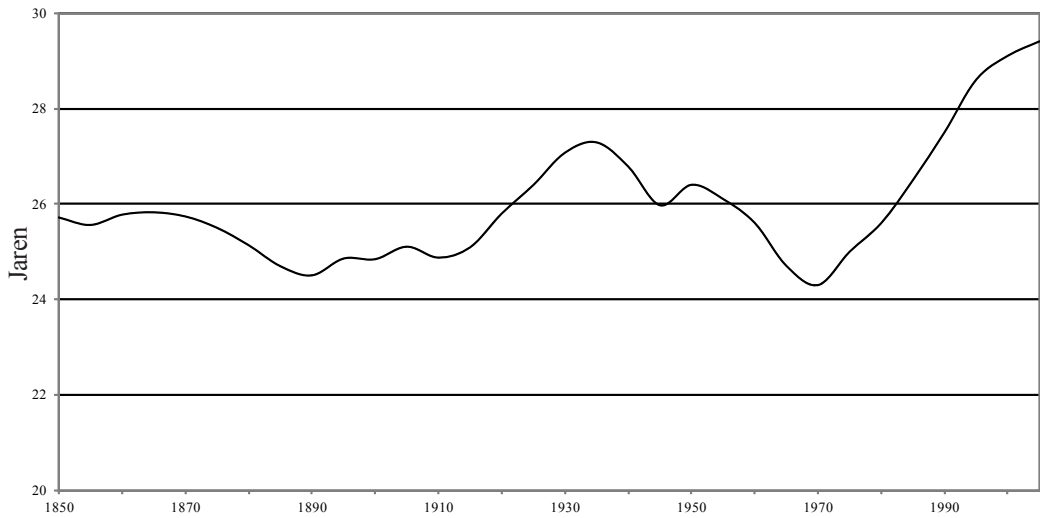
Vrouwen kregen hun eerste kind in het midden van de 19^e eeuw rond de 25-26 jarige leeftijd, voor vaders was dat twee tot drie jaar later. Die leeftijd is geleidelijk gedaald doordat op

⁶ Gegevens ontleend aan bewerkingen van de CBS generatiesterftetafels.

Figuur 4. Kans om 60 jaar te worden, geboortegeneraties 1850-1950

Figuur 5. Gemiddelde leeftijd van de moeder bij de geboorte van haar eerste kind

jongere leeftijd werd getrouwd, vooral in de jaren vijftig en zestig van de 20^e eeuw. Vanaf de eerste decennia van de 20^e eeuw is de leeftijd bij de geboorte van het eerste kind echter weer gestegen, vervolgens na de Tweede Wereldoorlog weer sterk afgenomen door een sterke daling van de leeftijd bij huwelijk. Na de jaren 1970 is de leeftijd bij eerste geboorte weer sterk gestegen. Niet onbelangrijk is om op te merken dat in het verleden veel kinderen op veel hogere leeftijden werden voortgebracht; moeders kregen in de loop van de tijd veel minder kinderen en brachten na de geboorte van hun eerste kind niet nog eens 12-13 jaar maar slechts 3-4 jaar kinderen voort. Voor die later voortgebrachte kinderen – en dus voor het gemiddelde kind – waren de kans op een levende grootvader vanzelfsprekend veel kleiner.

Kinderen en grootouders

Welk effect hebben dalende sterfte en veranderde afstand tussen generaties nu samen gehad op de aanwezigheid van grootouders in het verwantschapsnetwerk? Om dat vast te kunnen stellen is een wat ongebruikelijke weg geboden. Immers, de gebruikelijke informatiebronnen als volkstellingen en bevolkingsregisters verschaffen ons op dit punt geen helderheid omdat ze uitsluitend personen registreren die een gezamenlijk huishouden voeren. Wendy Post, Evert van Imhoff en ik hebben enkele jaren geleden een bestand opgebouwd met gegevens uit een groot aantal genealogische afstammingsreeksen, zogenaamde parentelen, waarin de afstammelingen van een ouderpaar zowel in de mannelijke als de vrouwelijke lijn zijn opgenomen. Ieder van de 162 duizend personen (de ‘ego’) kon aan de hand van geboorte en huwelijk in dat verwantschapsnetwerk worden geplaatst. Vervolgens werd van iedere persoon berekend hoeveel nog levende verwanten van iedere soort deze persoon gedurende een reeks van jaren op opeenvolgende leeftijden had (Post, Van Poppel en Van Imhoff en Kruse, 1997). De bestanden dekken de periode 1850-1990. Omdat bij genealogische gegevens als de hier gebruikte niet zelden bepaalde takken van een stamboom niet goed zijn uitgezocht is ook na allerlei statistische manipulaties sprake van een onderschatting van de aantallen verwanten. De gegevens hebben daarom vooral indicatieve waarde: de trends in de tijd zijn van meer belang dan de absolute aantallen.

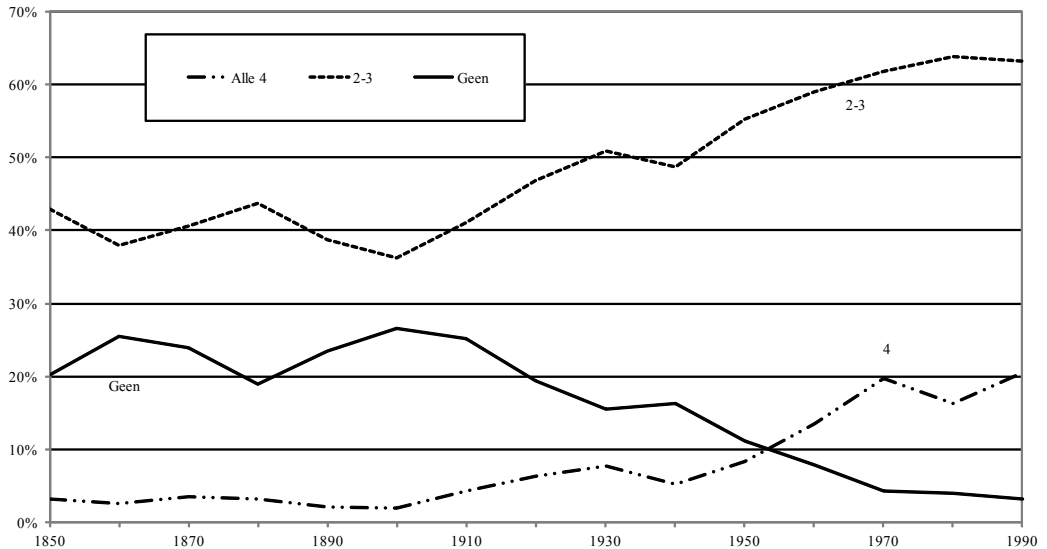
Figuur 6 geeft voor de totale groep kinderen jonger dan 20 jaar aan hoeveel procent daarvan op ieder tijdstip nog 0, 1, 2 of 3, of nog 4 levende grootouders had.⁷ Tussen 1850 en 1990 is het percentage kinderen dat tijdens hun jeugd nog levende grootouders had sterk veranderd. Het percentage kinderen dat in deze levensfase geen grootouders meer had is vooral na het eerste decennium van de 20^e eeuw sterk afgenomen. Er was tegelijk sprake van een forse toename van het percentage kinderen waarvan nog twee of drie of zelfs nog alle vier grootouders in leven waren. Vooral vanaf ongeveer 1910 nemen grootouders getalsmatig een steeds prominentere positie in het verwantschapsnetwerk in, vooral als gevolg van de daling van de sterfte op hogere leeftijden.

---

⁷ In een aantal gevallen betreft het gegevens die uitsluitend betrekking hebben op kinderen die tenminste één verwant van de betreffende categorie hebben: als bijvoorbeeld sprake is van aantallen neven en nichten van 0-20-jarigen gaat het dus om jongeren die tenminste één neef of nicht hebben. Bij het gebruik van genealogische bestanden in demografisch onderzoek doen zich vele problemen voordoen die te maken hebben met tekortschietende representativiteit, gebrek aan nauwkeurigheid en volledigheid, en beperkte kwaliteit van de gegevens.

Figuur 6. Percentage 0-20 jarigen naar aantal levende grootouders

Recente gegevens uit de Gemeentelijke Basisadministratie van het CBS, onlangs door Gerrit Bloothoofd en David Onland geanalyseerd, bevestigen de indruk die de genealogische bestanden geven.⁸ Ze wijzen ook uit dat de trend die we signaleren zich na 1990 heeft doorgezet. Van de kinderen jonger dan 20 had in 2006 liefst 29 procent nog 4 grootouders, tegenover 20 procent van de kinderen in 1990. Daarbij moeten we wel bedenken dat het aantal kinderen zonder grootouders is overschat omdat kinderen in het GBA niet gekoppeld konden worden aan de bijna 300 duizend 65-plussers die in het buitenland wonen terwijl ook veel ouders van in Nederland wonende migranten niet in het GBA zijn opgenomen.

Kinderen hebben overigens meer kans dat grootmoeders nog deel uitmaken van hun netwerk dan dat grootvaders dat doen. Deels hangt dat samen met de hogere sterfte onder mannen, een oversterfte die sterk toenam onder de generaties geboren na 1890 maar weer afnam in generaties geboren na de jaren twintig van de 20^e eeuw. Daarnaast hebben kinderen een grotere kans dat hun grootmoeder nog in leven is omdat grootmoeders op het moment van de geboorte van hun kleinkind gemiddeld genomen enkele jaren jonger zijn dan grootvaders; dat geeft hun ook een grotere kans gaf om nog in leven te zijn. Om dezelfde redenen zijn grootmoeders van moederszijde over het algemeen dubbel in het voordeel ten opzichte van grootvaders van vaderszijde.

⁸ Gerrit Bloothoofd was zo vriendelijk deze gegevens ter beschikking te stellen.

Leefden kinderen met hun grootouders samen?

We weten nu dat grootouders in Nederland ruimschoots voorhanden waren en dat dit al in de 19^e eeuw het geval was. Een andere vraag is of die grootouders ook deel uitmaakten van de huishoudens van hun kinderen en kleinkinderen.

Het idee dat driegeratierhuishoudens, bestaande uit een ouderpaar, hun kinderen en leden van de eraan voorafgaande generatie kenmerkend zijn voor het historische Nederlandse gezinspatroon houdt buiten de kring van historici hardnekkig stand. Tot in de jaren zestig werd ook door een invloedrijke Nederlandse socioloog als Evert Hofstee dat idee nog aangehangen en genoot het mede daardoor populariteit (Hofstee, 1954). Ook onder toonaangevende sociale wetenschappers buiten Nederland was die opvatting wijd verbreid (Smith, 1993). In de jaren zestig van de 20^e eeuw werd onder invloed van het werk van Peter Laslett en collega's dat denkbeeld echter grotendeels verlaten al menen sommige gezinshistorici en sociologen toch dat in veel huishoudens in de 19^e eeuw verder verwijderde familieleden nog een plek hadden (Hareven, 1991 en Seccombe, 1993). Ze vinden daarbij steun in nieuwe analyses van gegevens voor West-Europese landen, Nederland daaronder niet begrepen, die suggereren dat een aanzienlijk aantal grootouders in elk geval tijdelijk in een driegeratierhuishouden leefde (Ruggles, 2009).

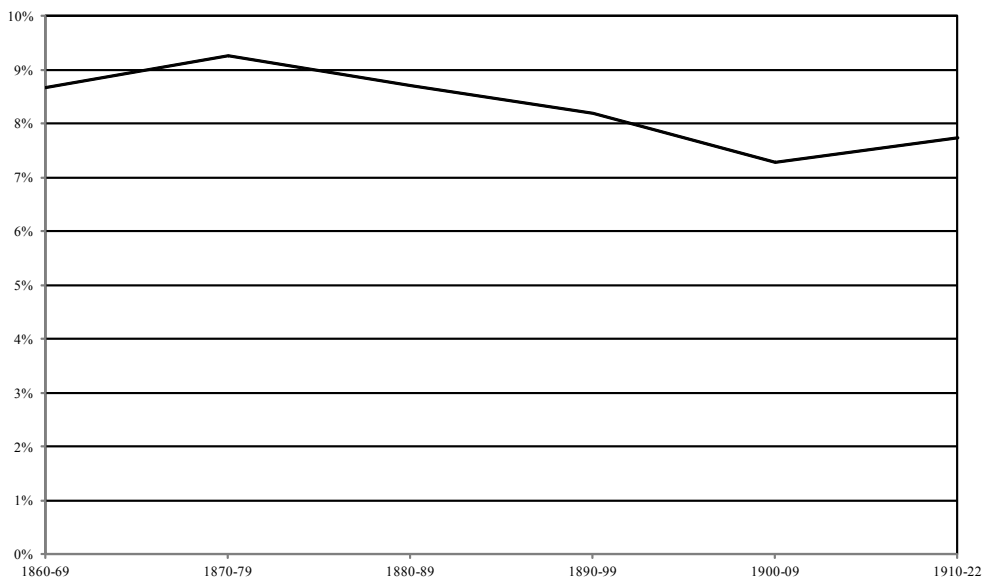
Nederlandse historici gaan er sinds de vroege jaren zeventig vanuit dat driegeratierhuishoudens hier al eeuwen een zeldzaamheid waren (Damsma, 1993; Haks, 1982; Schama, 1987 en Van der Woude, 1972). Die conclusie trokken ze vooral op basis van beperkte lokale statistische gegevens over de samenstelling van huishoudens vóór het midden van de 19^e eeuw. Nationale statistische gegevens over de samenstelling van huishoudens zijn feitelijk pas bruikbaar vanaf de volkstelling van 1947 (Verduin, 1985). De gegevens uit de Historische Steekproef geven echter niet alleen een beeld van de aanwezigheid van ouders en stiefouders van kinderen, maar bevatten ook informatie over de aanwezigheid van andere personen in het huishouden. Deze gegevens bieden een redelijk precies en landelijk dekkend beeld maar strekken zich helaas niet uit over de periode na 1930.

Figuur 7 geeft aan of in het huishouden waarin de steekproefpersoon ter wereld kwam op het tijdstip van geboorte ook verwanten als grootouders verbleven. Maar een zeer beperkt deel van de kinderen verbleef in het eerste levensjaar in een huishouden waarin ook een grootouder was opgenomen. In het midden van de 19e eeuw ging het nog zo'n negen procent van de kinderen maar dat percentage liep langzaam terug naar zeven procent onder kinderen geboren in de jaren twintig van de 20e eeuw. Zelden was er meer dan één grootouder aanwezig.⁹ Wanneer kinderen 15 jaar werden waren die grootouders overigens zo goed als allemaal verdwenen, want overleden. Bezien vanuit het perspectief van het kleinkind waren meergeneratierhuishoudens in Nederland dus een uitzondering. Wel moeten we bedenken dat in een periode waarin grootouders nog drie of vier levende kinderen hadden er voor

---

⁹ Aangezien in de eerste bevolkingsregisters de relatie van de in het huishouden opgenomen personen tot het hoofd van het gezin niet expliciet was vermeld diende deze op basis van andere informatie te worden afgeleid. Dat bleek niet altijd succesvol.

Figuur 7. Percentage kinderen levend met grootouders op moment van geboorte, naar geboortegeneratie

die grootouders meerdere opties waren om met hun nageslacht samen te leven. Vanuit hun perspectief zag de situatie er dan ook anders uit.

Dat grootouders niet meer in hetzelfde huishouden waren opgenomen als hun kleinkinderen betekende echter niet dat ze ver van hen verwijderd leefden. In de meeste sociaalwetenschappelijke studies wordt ervan uitgegaan dat de geografische afstand tussen de generaties in de loop der tijd sterk is toegenomen (Mulder en Kalmijn, 2006). Informatie over de historische situatie verschaffen die studies echter niet. We weten wel dat zelfs tegenwoordig de afstanden tussen de generaties nog zeer beperkt en gemakkelijk te overbruggen zijn, ondanks de enorme toename in de mobiliteit. Bloothoofd en Onland constateerden op basis van GBA-gegevens uit 2006 dat de hemelsbrede afstand die kleinkinderen van de grootouders scheidt tot het moment dat de kleinkinderen 20 jaar oud zijn gemiddeld maar 22 km bedraagt. Pas vanaf de leeftijd waarop kleinkinderen hun ouderlijk huis verlaten neemt de afstand tot de grootouders toe, tot gemiddeld zo'n 34 km.

Gezinsvorm en sterfte van kinderen

In veel familiegeschiedenissen is volop plaats ingeruimd voor de wijze waarop individuele gedragingen en gevoelens van mensen gevormd zijn door de gezinssituatie waarin zij opgroeiden. Die verbanden zijn moeilijk aan te tonen wanneer geen gebruik kan worden gemaakt van de in het sociaalwetenschappelijk onderzoek toegepaste methoden van dataverzameling en -analyse. Talloze sociaalwetenschappelijke studies zijn opgezet om na te gaan wat het voor kinderen betekent dat zij in 'onvolledige' of 'volledige' gezinnen opgroeien. Daarbij

is onder meer gekeken naar zaken als schooluitval, druggebruik, criminaliteit, gezondheid en sterfte (Albrecht en Teachman, 2003; Dronkers, 1999; Hansagi, Brandt en Andréasson, 2000; Modin, 2003; Pong, Dronkers en Hampden-Thompson, 2003 en Teachman, 2004). Anderen bestudeerden de gevolgen voor kinderen van het opgroeien in een samengesteld gezin, dat wil zeggen een gezin waar stiefvader of -moeder deel van uitmaken (Spruijt, 1996). Veel aandacht is er daarnaast voor de effecten die de betrokkenheid van grootouders bij de opvoeding van kleinkinderen op die kinderen heeft. Wat voor rol spelen grootouders bij de zorg voor kleinkinderen (Hank en Buber, 2009), welke steun geven ze aan en ontvangen ze van hun kinderen, hoe belangrijk zijn ze voor de overdracht van gedragingen, normen en waarden (Liefbroer en Dykstra, 2007)? Ook antropologen en evolutiebiologen hebben grootouders en in het bijzonder de grootmoeder in het vizier gekregen: terwijl antropologen 'vroeger amper omkeken naar oude vrouwtjes' is het evolutionaire en sociale nut van de grootmoeder nu een belangrijk thema.¹⁰ Een centrale vraag is daarbij hoe familieverhoudingen van invloed zijn op de zorg voor kinderen. De veronderstelling is dat de menselijke soort een *cooperative breeder* is, aan 'coöperatieve broedzorg' doet,¹¹ dat wil zeggen deel uitmaakt van een systeem voor het grootbrengen van kinderen waarbij moeders van andere personen hulp ontvangen bij het grootbrengen van hun kinderen (Sear en Marlowe, 2009). De effecten van die zorg kunnen vaak alleen worden gemeten door de overlevingskansen van kinderen te vergelijken in families van verschillende samenstelling.

Ook in Nederlandse historische studies is nagegaan welke familieleden in de 19^e-eeuwse samenleving nu cruciaal waren voor de overleving van jonge kinderen. Die studies bieden de kans om te onderzoeken in hoeverre de effecten, die een specifieke gezinssamenstelling heeft op de levens van kinderen, afhankelijk zijn van de sociale en historische context. Standaardpraktijk is daarbij de overlevingskansen van kinderen in complete gezinnen te vergelijken met die van kinderen in niet-standaard gezinnen. Sterfte is ook hier vaak de enige indicator die beschikbaar is om de effecten van zorg te beoordelen.

In een studie met Erik Beekink en Aat Liefbroer is nagegaan wat in het standaardgezin de gevolgen waren voor de sterfterisico's van kinderen wanneer vader of moeder overleden. Die risico's bleken sterk te stijgen door het overlijden van de moeder, maar ze werden nauwelijks hoger na het overlijden van de vader. De effecten van moeders overlijden waren vooral voelbaar bij heel jonge kinderen maar waren ook nog merkbaar bij kleuters. Naarmate meer tijd verstreek sinds het overlijden van de moeder nam de oversterfte ten opzichte van kinderen in complete gezinnen af (Beekink, 1999; Beekink, Van Poppel en Liefbroer, 2002 en Van Poppel, 2000). In een vervolgstudie met Ruben van Gaalen gebaseerd op de Historische Steekproef vonden we vergelijkbare resultaten. Het wegvallen van de moeder had sterke, dat van de vader meer beperkte negatieve gevolgen voor de overleving van het kind. We constateerden ook dat, vergeleken met het derde kwart van de 19^e eeuw, de betekenis van de aan-of afwezigheid van de moeder toenam, vooral voor kinderen die de kritieke grens van 6 maanden al gepasseerd waren. Voortbouwend op deze studies onderzochten Kok, Vandezande en Mandemakers of het sterfterisico van kinderen ook afhankelijk was van wie

¹⁰ H. Spiering, De antropologie heeft de grootmoeder ontdekt, NRC Handelsblad, 23-11-2002, p. 35.

¹¹ Ik ontleen die term aan D. Vlasblom, Oma concurrent van de kinderen, NRC Handelsblad, 15-10-2011, 8-9.

verder aan verwanten in het huishouden aanwezig waren. In gevallen waarin vader of moeder in het gezin waren weggefallen had de aanwezigheid van een grootmoeder van moederszijde een gunstig effect op de overleving van de achtergebleven kinderen, vergeleken met die in eenoudergezinnen waarin een grootmoeder ontbrak (Kok, Vandezande en Mandemakers, 2011).

Onderzocht is ook of het stereotiepe negatieve beeld van de stiefouder, waarmee generaties kinderen zijn opgegroeid, bevestigd werd door hogere sterfte van stiefkinderen. Dat bleek niet zo te zijn: de komst van een stiefouder kwam in de 19^e en 20^e eeuw de overleving van kinderen ten goede en maakte dat ze beter af waren dan kinderen die hun jeugd verder in een eenoudergezin doorbrachten (Van Poppel en Van Gaalen, 2008).

Conclusies

Het traditionele gezin, bestaande uit twee bij elkaar blijvende biologische ouders met hun kinderen heeft gedurende twee of drie generaties bijna het alleenrecht gehad. Die bloeiperiode was kort maar wel lang genoeg om de diversiteit van gezinssituaties waarin kinderen tot laat in de 19^e eeuw opgroeiden uit het collectieve geheugen te verdringen. Vergeten is dat dit traditionele gezin het resultaat was van relatief recente demografische en sociale veranderingen, die plaatsvonden tussen het laatste kwart van de 19^e en het midden van de 20^e eeuw. Het overgrote deel van de kinderen groeit ook vandaag de dag nog in stabiele en weinig complexe gezinnen op, relatief zelfs vaker dan in het midden van de 19^e eeuw. Voor zover valt na te gaan was zeker tot in de eerste decennia van de 20^e eeuw ook de overleving van kinderen hierin beter gegarandeerd dan in incomplete gezinnen, vooral als gevolg van de aanwezigheid van de moeder, wier positie van veel meer gewicht was dan die van de vader.

Ook het ruimere verwantschapsnetwerk waarin kinderen zijn ingebed heeft als gevolg van de demografische ontwikkelingen van de 19^e en 20^e eeuw een andere aanblik gekregen. De sterftedaling leidde tot een sterke toename van het aantal driegeneratiefamilies. Grootouders waren in de 19^e eeuw in mindere mate en vooral minder langdurig aanwezig in het leven van kinderen dan tegenwoordig. Steeds vaker leggen opeenvolgende generaties van kinderen, ouders en grootouders een stuk van hun levensloop samen af. Het aantal jaren dat ouders de traditionele ouderlijke rol moeten spelen is door de daling van het kindertal en de verkorting van het leeftijdsverschil tussen het eerste en het laatste geboren kind inmiddels nauwelijks meer groter dan de tijd die aan het grootouderschap kan worden gewijd (Segalen, 2010). Naar schatting zijn grootmoeders gemiddeld bijna 53 jaar oud bij de geboorte van het eerste kleinkind, grootvaders 55 jaar.¹² De op die leeftijd nog te verwachten levensduur zou inhouden dat kleinkinderen gemiddeld bijna 32 jaar van hun grootmoeders leven en 26 jaar van hun grootvaders leven zouden kunnen meemaken. De potentieel langere duur van de relatie met kleinkinderen kan die relatie intenser maken, ook omdat sprake is van een beperkter aantal kleinkinderen.

¹² Deze schatting is gebaseerd op gegevens over de leeftijd bij geboorte van het eerste kleinkind onder personen die in 2006 tussen de 35 en 74 jaar oud waren. Deze kleinkinderen kunnen dus enkele decennia vóór 2006 zijn geboren. Gegevens ontleend aan het European Social Survey, Derde Ronde, 2006. De levensverwachting is ontleend aan Statline en betreft het jaar 2010.

In een recent overzicht van de nieuwste ontwikkelingen op het terrein van gezinnen en relaties is gesuggereerd dat de demografische transitie die in het midden van de jaren zestig een aanvang nam grotendeels is gestabiliseerd. De aantallen kinderen die ouders krijgen en de leeftijden waarop ze die krijgen lijken niet verder toe te nemen, echtscheidingen liggen op een stabiel niveau en voor daarop volgende nieuwe huwelijken en samenwoonrelaties geldt in grote lijnen hetzelfde (De Graaf, 2011 en Van Duin en Harmsen, 2009). Dat wekt de verwachting dat in de soorten van gezinnen waarin kinderen opgroeien voorlopig niet veel zal veranderen.

Dat geldt niet voor het verwantschapsnetwerk. Dat zal nog aanzienlijke veranderingen ondergaan als gevolg van de verlenging van de generatieafstand maar vooral van de recente en verder te verwachten daling van de sterfte. Een microsimulatiemodel waarin de implicaties van een verdere daling van de sterftetekansen zoals voorzien voor de periode tot 2060 zijn doorgerekend laat zien dat voor een steeds groter percentage van de kinderen op het moment van geboorte nog een compleet stel grootouders voorhanden zal zijn. De daling van de sterfte zal ook leiden tot een aanzienlijke toename van het percentage kinderen dat bij geboorte ten minste één levende overgrootouder heeft. Dat gold voor circa een kwart van de kinderen geboren in de jaren 1950 maar voor de na het jaar 2000 geboren kinderen zal dat rond de 60 procent komen te liggen (Van Poppel, Ekamper en Pierrard, 2010). Steeds vaker zullen dus vier opeenvolgende generaties tegelijkertijd in leven zijn (voor een uitvoerige discussie zie Coall en Hertwig, 2010).

Om te voorkomen dat ik van demografisch determinisme wordt verdacht moet ik enkele kanttekeningen plaatsen bij mijn betoog. De eerste is dat demografische processen de gezins- en generatiestructuren wel grondig hebben veranderd, maar dat deze de intensiteit, de richting en de kwaliteit van de relaties tussen verwanten en generaties maar zeer ten dele bepalen. Processen van individualisering, inperking van de rol van de verzorgingsstaat, inkomensontwikkeling, de arbeidsmarkt en de gezondheidssituatie van de betrokkenen zijn daarvoor even belangrijk.

De tweede kanttekening betreft het feit dat achter min of meer identieke op basis van administratieve gegevens berekende kenmerken van gezinnen en families grote kwalitatieve verschillen in de leefsituatie van kinderen kunnen schuilgaan (Coontz, 2000). Kinderen kunnen formeel deel zijn van een eenoudergezin maar grote delen van de week in een andere situatie leven, bijvoorbeeld bij een hertrouwde biologische vader (Allan, Hawker en Crow, 2001). Daar kan ik met de hier gepresenteerde gegevens geen grip op krijgen.

De derde is dat ik aan de enorme variëteit in de gezins- en familiesituatie in Nederland in dit korte tijdsbestek geen recht heb kunnen doen. Het 19^e-eeuwse Nederland is door Knippenberg en De Pater (1988) met recht betiteld als een archipel van gebieden en samenlevingen, ook in demografisch opzicht. Tot ver in de 20^e eeuw bestonden grote verschillen in kindertal, sterftetekansen, echtscheiding, etcetera. tussen Katholieken en Hervormden, stedelingen en plattelanders, Noorderlingen en Zuiderlingen, de sociaaleconomische elite en de

arbeidersklasse. Dat dit tot andere verwantschapsstructuren leidde heb ik buiten beschouwing gelaten.

Voor onderzoekers is er dus nog genoeg werk aan de winkel en de mogelijkheden daarvoor zijn in Nederland ook volop aanwezig. Unieke gegevensbestanden als de *Historische Steekproef Nederlandse Bevolking* zijn opgebouwd. Andere zoals de reconstructie van de Nederlandse families op basis van een groot deel van de gegevens van de 19^e- en begin 20^e-eeuwse burgerlijke stand (*Linking system for historical family reconstruction*) en *StamboomNederland* van het Centraal Bureau voor Genealogie zijn in ontwikkeling. In projecten als *Linking Historical Lives en The Power of the Family* van Hilde Bras en Ineke Maas wordt direct ingezet op de rol van familiebanden. Mogelijkheden om historische bestanden te verbinden met hedendaagse bronnen van informatie over het verwantschapsnetwerk in Nederland zoals de NKPS en het SSB zijn volop aanwezig. Dat biedt een uitgelezen kans om het gat te overbruggen dat de demografen en sociologen, met hun focus op recente ontwikkelingen, scheidt van de historici die zich niet verder in de tijd wagen dan het eerste decennium van de 20^e eeuw.

Dankwoord

Tot slot wil ik nog enkele woorden van dank uitspreken. Allereerst aan hen die mij deze bijzondere leerstoel hebben toevertrouwd: het College van Bestuur van de Universiteit Utrecht, de decaan van de Faculteit Sociale Wetenschappen Willem Koops, de directie van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, in het bijzonder de oud-directeur Frans Willekens, en de directie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

Mijn onderzoek naar de geschiedenis van gezin, familie en verwantschap en meer in het algemeen naar de historische demografie van Nederland ben ik bijna 35 jaar geleden begonnen. Dat ik dat kon dank ik in de eerste plaats aan de eerste directeur van het NIDI, Dick van de Kaa en dat ik dat kon blijven doen aan zijn vier opvolgers. Ik ben hen daarvoor zeer erkentelijk. Dick, ik vind het buitengewoon leuk dat we 25 jaar na je vertrek bij het NIDI eindelijk aan een eerste gezamenlijk onderzoek zijn toegekomen.

Een tweede persoon die voor mij van cruciaal belang is geweest is Ad van der Woude, voormalig hoogleraar Agrarische Geschiedenis aan de Landbouwniversiteit Wageningen. Vanaf het begin van de jaren tachtig heeft hij mij, niet-historische geschoolde, wegwijz gemaakt in de historische demografie en me geïntroduceerd in de kringen van de onderzoekers die er echt toe deden.

Mijn onderzoek heb ik voor een belangrijk deel gedaan in nauwe samenwerking met andere onderzoekers, van buiten maar vooral van binnen het NIDI en vaak afkomstig uit andere disciplines dan de mijne. Dat maakte het onderzoek buitengewoon leerzaam en plezierig. Ik ben aan al die collega's heel veel dank verschuldigd. Dat ben ik ook aan de andere medewerkers van het NIDI die er al jaren in slagen een sfeer te scheppen waarin onderzoek kan floreren.

Collega's van de Faculteit Sociale Wetenschappen. Ik prijs mij gelukkig dat ik een tijd in jullie gezelschap mag vertoeven. Marco, Ineke en Richard, jullie zijn de mensen met wie ik in de afgelopen jaren het meeste contact heb gehad. Ik heb grote bewondering voor jullie werk en hoop op voortzetting van de jarenlange prettige samenwerking.

Dan is er tenslotte nog één groep mensen die ik wil bedanken: de honderden vrijwilligers die in de afgelopen decennia hebben meegewerkt aan de opbouw van de enorme historische persoonsbestanden waar onderzoekers als ik nu zo gretig gebruik van maken. Door hun inzet kunnen we de collectieve gedragingen van de Nederlanders en veel van de kenmerken van hun familie en verwantschap reconstrueren en aan wetenschappelijke analyses onderwerpen.

Er zijn mensen die hebben gesuggereerd van deze intreedede tegelijk maar een afscheidscollege te maken. Dat leek mij niet zo'n goed plan. Ik hoop ook na 2012 nog mijn bijdrage te kunnen leveren aan het onderzoek van zowel het NIDI als dat van de Faculteit Sociale Wetenschappen. Want wat is er leuker dan onderzoek? In Vasilij Grossman's roman, *Leven en lot* twijfelt de hoofdpersoon, de natuurkundige Viktor Strum, er niet aan 'dat wetenschappers de gelukkigste mensen ter wereld waren'. Ik neig er vaak toe Strum gelijk te geven. Om die toestand van geluk te bereiken help het echter enorm wanneer je je omgeven weet door liefhebbende anderen. Dat geluk heb ik en Noortje, jij op de eerste plaats, en Misha, Lotte en Ilja en jullie partners Annique, Joost en Rianne wil ik daarvoor danken. Ook u allemaal die door uw aanwezigheid bij deze oratie van uw belangstelling blijkt hebt gegeven wil ik daarvoor hartelijk danken.

Ik heb gezegd.

Literatuur

- Albrecht, C. en J.D. Teachman (2003), Childhood living arrangements and the risk of premarital intercourse. *Journal of Family Issues*, 24(7), 867-894.
- Allan, G.A., S. Hawker en G. Crow (2001), Family diversity and change in Britain and Western Europe. *Journal of Family Issues*, 22, 819-837.
- Andersson, G. (2002), Children's Experiences of family disruption and family formation: evidence from 16 FFS countries. *Demographic Research*, 7(7).
- Beck, U. (1986), *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. [Risk Society. Towards a New Modernity]. Frankfurt an Main: Suhrkamp.
- Beck, U. en E. Beck-Gernsheim (eds.) (1994), *Riskante Freiheiten. Individualisierung in modernen Gesellschaften*. [Precarious freedoms. Individualization in modern societies]. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Beekink, E., F. van Poppel en A.C. Liefbroer (1999), Surviving the loss of the parent in a nineteenth-century Dutch provincial town. *Journal of Social History*, 32(3), 641-670.
- Beekink, E., F. van Poppel en A.C. Liefbroer (2002), Parental death and death of the child: common causes or direct effects? In: R. Derosas and M. Oris (eds.), *When dad died. Individuals and Families Coping with Distress in Past Societies* (pp. 233-260). Bern: Peter Lang.
- Beelen, H. en N. van der Sijs (2011), Moedertaal. Verwantschapswoorden aan de wieg van Nederlandse uitdrukkingen. *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, 65, 143-159.
- Caspari, R. en S.-H. Lee (2004), Older age becomes common late in human evolution. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 101(30), 10895-10900.
- Cherlin, A.J. (1992), *Marriage, divorce, remarriage. revised and enlarged edition*. Cambridge: MA: Harvard University Press.
- Coall, D. A. en R. Hertwig (2010), Grandparental investment: past, present, and future. *Behavioral and Brain Sciences*, 33(1), 1-19.
- Coontz, S. (2000), Historical perspectives on family studies. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 283-297.
- Damsma, D. (1993), *Het Hollandse huisgezin (1500-heden)*. Utrecht/Antwerpen: Kosmos.
- De Graaf, A. (2011), Gezinnen in beweging. *Bevolkingstrends*, 59(2), 82-96.
- Dronkers, J. (1999), The effects of parental conflicts and divorce on the well-being of pupils in Dutch secondary education. *European Sociological Review*, 15(2), 195-212.
- Dupâquier, J., E. Helin, P. Laslett, M. Livi-Bacci en S. Sogner (eds.) (1981), *Marriage and remarriage in populations of the past*. London: Academic Press.
- Dykstra, P. A., M. Kalmijn, G.C.M. Knijn, A.E. Komter, A.C. Liefbroer en C.H. Mulder (2006), *Family solidarity in the Netherlands*. Amsterdam: Dutch University Press.
- Finch, J. (1989), *Family obligations and social change*. Cambridge: Polity Press.
- Fukuyama, F. (1999), *The great disruption: human nature and the reconstitution of social order*. London: Profile Books.
- Gietman, C. (2004), De eeuw van onze ouders. Persoonlijke familiegeschiedenissen als genealogisch genre. *Genealogie*, 10(1), 12-14.
- Gourdon, V. (2001), *Histoire des grands-parents*. Paris: Editions Perrin.
- Griffith, J.D. (1980), Economy, family, and remarriage. Theory of remarriage and application to preindustrial England. *Journal of Family Issues*, 1, 479-496.

- Haks, D. (1982), *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven*. Assen: Van Gorcum.
- Hank, K. en I. Buber (2009), Grandparents caring for their grandchildren. *Journal of Family Issues*, 30(1), 53-73.
- Hansagi, H., L. Brandt en S. Andréasson (2000), Parental divorce: psychological well-being, mental health and mortality during youth and young adulthood. *European Journal of Public Health*, 10, 86-92.
- Hareven, T. (1991), The home and the family in historical perspective. *Social research*, 58(1), 253-285.
- Hareven, T.K. (2000), *Families, history and social change. Life-course and cross-cultural perspectives*. Boulder: Co: Westview Press.
- Hernandez, D. en D. Myers (1993), *America's children: resources from family, government and the economy*. New York: Russell Sage Foundation.
- Heuveline, P. en J.M. Timberlake (2002), Toward a child-centered life course perspective on family structures: multi-state early life tables using FFS data. In: E. Klijzing en M. Corijn (eds.), *Dynamics of fertility and partnership in Europe: insights and lessons from comparative research* (Vol. II, pp. 175-191). Geneva, New York: United Nations.
- Hofstee, E.W. (1954), Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de 2^e helft van de 19^e eeuw. *Academiedagen* (Vol. VII, pp. 59-106). Amsterdam: KNAW.
- Klep, P.M.M., C. Hoetink en T. Emons (2005), *Persoonlijk verleden: over geschiedenis, individu en identiteit*. Amsterdam: Aksant.
- Knippenberg, H. en B. de Pater (1988), *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*. Nijmegen: SUN.
- Kok, J. (1991), *Langs verboden wegen. De achtergronden van buitenechtelijke geboorten in Noord-Holland 1812-1914*. Hilversum: Verloren.
- Kok, J., K. Mandemakers en H. Bras (2009), Van geboortebank tot collaboratory. Een reflectie op twintig jaar dataverzameling en onderzoek met de HSN. *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 6(4), 3-36.
- Kok, J., M. Vandezande en K. Mandemakers (2011), Household structure, resource allocation and child well-being. A comparison across family systems. *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 8(4), 76-101.
- Levering, B. (2003), Het zwijgen laten spreken. Familiageschiedenissen als bron voor pedagogisch onderzoek. *Pedagogiek in Praktijk Magazine*, 16(3), 38-41.
- Liefbroer, A.C. en P.A. Dykstra (2007), *Van generatie op generatie: gelijkheid tussen ouders en kinderen* (Vol. 82). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Mandemakers, K. (2008), De database van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). In: I. Maas en M.H.D. van Leeuwen en K. Mandemakers (eds.), *Honderdvijftig jaar levenslopen. De Historische Steekproef Nederlandse bevolking* (pp. 9-14). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Modin, B. (2003), Born out of wedlock and never married- it breaks a mans heart. *Social Science and Medicine*, 57, 487-501.
- Mulder, C.H. en M. Kalmijn (2006), Geographical distances between family members. In: P.A. Dykstra, M. Kalmijn, G.C.M. Knijn, A.E. Komter, A.C. Liefbroer en C.H. Mulder (eds.), *Family solidarity in the Netherlands* (pp. 43-62). Amsterdam: Dutch University Press.
- Murphy, M. (2011), Long-term effects of the demographic transition on family and kinship networks in Britain. *Population and Development Review*, 37(Supplement), 55-80.
- Pong, S., J. Dronkers en G. Hampden-Thompson (2003), Family policies and children's school achievement in single versus two-parent families. *Journal of Marriage and Family*, 65(3), 681-699.

- Post, W., F. van Poppel, E. van Imhoff en E. Kruse (1997), Reconstructing the extended kin-network in the Netherlands with genealogical data: Methods, problems, and results. *Population Studies*, 51(3), 263-278.
- Ratering Arntz, K. (2007), 'Zij slapen. Eeuwen diep in mij'. *De familiegeschiedenis: een literair genre?* VU Amsterdam, Amsterdam.
- Rosenberg, K. (2004), Living longer: Information revolution, population expansion, and modern human origins. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 101(30), 10847-10848.
- Ruggles, S. (1993), Confessions of a microsimulator. *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 26(4), 161-169.
- Ruggles, S. (2009), Reconsidering the Northwest European family system: living arrangements of the aged in comparative historical perspective. *Population and Development Review*, 35(2), 249-273.
- Schama, S. (1987), *The embarrassment of riches, An interpretation of Dutch culture in the Golden Age*. New York: Alfred A. Knopf.
- Sear, R. en F.W. Marlowe (2009), How universal are human mate choices? Size doesn't matter when Hadza foragers are choosing a mate. *Biology Letters*, 5, 606-609.
- Secombe, W. (1993), *Weathering the storm. Working-class families from the industrial revolution to the fertility decline*. London, New York: Verso.
- Segalen, M. (2010), The modern reality of kinship: sources and significance of new kinship forms in contemporary Europe. In: P. Heady en M. Kohli (eds.), *Family, kinship and state in contemporary Europe, Vol. 3. perspectives on theory and policy* (pp. 249-270). Frankfurt/New York: Campus verlag.
- Shorter, E., J. Knodel en E. van de Walle (1971), The decline of non-marital fertility in Europe. *Population Studies*, 24, 375-393.
- Smith, D. S. (1993), The curious history of theorizing about the history of the Western nuclear family. *Social Science History*, 17(3), 325-353.
- Smith, J.E. (1987), The computer simulation of kin sets and kin counts. In: J.T. Bongaarts, T. Burch en K.W. Wachter (eds.), *Family Demography: Methods and their application* (pp. 249-266). Oxford: Clarendon Press.
- Smith, J. E. en J. Oeppen (1993), Estimating numbers of kin in historical England using demographic microsimulation. In: D.S. Reher and R. Schofield (eds.), *Old and new methods in historical demography* (pp. 280-317). Oxford: Clarendon Press.
- Spruijt, A.P. (1996), Adolescents from stepfamilies, single-parent families and (in) stable intact families in The Netherlands. *Journal of Divorce and Remarriage*, 24(1-2), 115-132.
- SRB Documentary LLC. (2008), Demographic Winter - The decline of the human family.
- Stokvis, P. (2007), Maatschappelijke kaders en gezinsleven in Nederland sinds 1850. *Jaarboek Centraal Bureau voor de Genealogie*, 61, 3-26.
- Stoomcursus 'Hoe schrijf je een familiegeschiedenis? Wie wil oom Wims en tante Toos' verhaal nou lezen? (2011, 24 Oktober 2011). *Volkskrant*, pp. 10-11.
- Teachman, J.D. (2004), The childhood living arrangements of children and the characteristics of their marriages. *Journal of Family Issues*, 25(1), 86-111.
- Therborn, G. (2007), Is there a future for the family? *Public policy research*, 14(1), 41-46.
- Van de Kaa, D.J. (1987), Europe's second demographic transition. *Population bulletin*, 42(1), 59.
- Van der Woude, A.M. (1972), Variations in the size and structure of the household in the United Provinces of the Netherlands in the seventeenth and eighteenth centuries. In: P. Laslett and R. Wall (eds.), *Household and family in past time*. (pp. 299-318). London: Cambridge University Press.

- Van der Zijl, A. (2002), *Anna. Het leven van Annie M.G. Schmidt*. Amsterdam: Nijgh and Van Ditmar.
- Van Duin, C. en C. Harmsen (2009), Een nieuw model voor de CBS huishoudens-prognose. *Bevolkingstrends*, 57(3), 20-42.
- Van Gaalen, R. en F. van Poppel (2007), Leeftijd moeder bij eerste geboorte sinds 1850. *Demos*, 22(4), 7-8.
- Van Poppel, F. (1992), *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische analyse van de 19^e en vroeg-20ste eeuw*. Wageningen: AAG-bijdragen 33.
- Van Poppel, F. (1995), Widows, widowers and remarriage. *Population Studies*, 49(3), 421-442.
- Van Poppel, F. (2000), Children in one-parent families: Survival as an indicator of the role of the parents. *Journal of Family History*, 25(3), 269-290.
- Van Poppel, F. (2001), Van vijf naar 16 miljoen. De groei van de Nederlandse bevolking in de afgelopen eeuw. In: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (eds.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (pp. 65-87). Amsterdam: Stichting Beheer IISG.
- Van Poppel, F., P. Ekamper en A. Pierrard (2010), Consequenties van sterfte voor familiebanden. *Demos*, 26(9), 8-11.
- Van Poppel, F. en R. van Gaalen (2008), The presence of parents and childhood survival: The passage of social time and differences by social class. In: T. Bengtsson and G. P. Mineau (eds.), *Kinship and Demographic Behavior in the Past* (pp. 105-134): Springer.
- Verduin, J.A. (1985), Het gezin in demografisch perspectief. In: G.A. Kooy (ed.), *Gezinsgeschiedenis. Vier eeuwen gezin in Nederland* (pp. 69-110). Assen: Van Gorcum.

Frans van Poppel (1947) is sinds 1 januari 2011 bijzonder hoogleraar Verwantschapsdemografie aan de Afdeling Sociologie van de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Universiteit Utrecht. Hij is tevens sinds 1976 onderzoeker aan het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) in Den Haag, een onderzoeksinstituut van de KNAW. Hij studeerde demografie aan de Universiteit van Tilburg en was tot 1976 als wetenschappelijk medewerker verbonden aan die universiteit. Hij promoveerde in 1992 aan de Landbouwwuniversiteit Wageningen op een proefschrift getiteld; Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische analyse van de 19^e en vroeg-20ste eeuw. Van 1998 tot 2001 bekleedde hij de L.J. Rogier leerstoel aan de Faculteit Geschiedenis van de Radboud Universiteit te Nijmegen. Zijn onderzoek richt zich op de historische ontwikkeling van de sterfte, gezin, huwelijk, verwantschap en voortplanting, met name in de 19^e en vroege 20ste eeuw. Hij ontving daarvoor onder meer research grants van de Wellcome Trust (VK), en van het National Institute of Aging (VS). Zijn onderzoek wordt gekenmerkt door een sterk interdisciplinaire aanpak waarin elementen uit demografie, sociologie, epidemiologie, geografie en geschiedenis een plaats vinden. Hij was editor van *Historical Methods*, *The History of the Family*, *Social Science History*, *Annales de Démographie Historique* en *European Journal of Population*. Zijn publicaties vonden hun weg in internationale toptijdschriften op het gebied van de demografie, geschiedenis, sociologie en epidemiologie terwijl hij ook aan verschillende atlassen meewerkte. Zijn meest recente boek is *Religion and the Decline of Fertility in the Western World* (Dordrecht: Springer 2006) onder redactie met Renzo Derosas.

